

Інститут філософії
Національної Академії наук України.

На правах рукопису

АРЗУМАНОВ ІМРАН ГУМЕТ-ОГЛИ

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМ ВІЙНИ І МИРУ
В ІСЛАМІ.

Спеціальність: 09.00.06 - теорія та історія релігії, вільно-
думства і атеїзму.

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук.

Київ - 1995

00360445 (M)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Київському університеті ім. Тараса Шевченка
(кафедра релігієзнавства).

Науковий керівник - кандидат філософських наук, доцент
Лубський Володимир Іонович

Офіційні опоненти - доктор філософських наук, професор
Рибачук Микола Філімонович

- кандидат філософських наук
Здіорук Сергій Іванович

Провідна організація - Український державний університет харчових
технологій (кафедра філософії)

Захист відбудеться "16" червня 1995 р.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.25.02.
в Інституті філософії НАН України (252001, Київ, вул. Трьохсвятителська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту
філософії (252001, Київ, вул. Трьохсвятителська, 4).

Автореферат розісланий "16" травня 1995 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
к. філос. н.

Ситниченко Л. А.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність дослідження. Незважаючи на те, що людство наближається до межі XXI століття, міжнародні відносини на нашій планеті в середині 90-х років нинішнього століття, як і раніше, залишаються складними і напруженими. Стан миру часто порушують регіональні конфлікти і війни, ллється людська кров, гинуть літні люди, діти й жінки. Під руїнами таких конфліктів втрачаються безцінні творіння рук людських - те, що було створене попередніми поколіннями і що є золотим фондом всієї людської культури. Тому зараз на нашій Землі немає глобальнішої проблеми, ніж проблема війни і миру. Питання війни і миру є ключевим не лише в політиці, а й в духовній сфері взагалі. Як важливий компонент духовного світу, іслам істотно впливає на соціально-політичне життя регіонів його традиційного поширення, визначаючи всі сфери життєдіяльності людини, характер визначення нею складних проблем сьогодення.

Мусульманський світ з його багатомілітичною історією та культурою є складною і не завжди збалансованою системою взаємодії багатьох факторів - соціальних, політичних, етнічних та духовних. Ісламізація різноманітних сфер соціального і політичного життя активно проявилась як у попередні періоди історії людства, так і протягом останніх двох десятиріч. Визначення ролі ісламу в соціальному розвитку мусульманських країн - це обширна самостійна проблема, що не втратила значення в сучасних умовах.

Важливо мати на увазі й те, що в країнах Близького і Середнього Сходу, де поширений іслам, він все ще зберігає свою роль офіційної ідеології і справляє вирішальний вплив на всі сфери суспільного життя, вирішення будь-яких проблем людського буття. Разом з тим іслам - це щось більше, ніж ідеологія: в снах віруючого він виступає насамперед як спосіб життя. В умовах руйнування звичних форм соціальності і слабкої державної інфраструктури ця

обставина сприяє зростанню престижу мусульманської релігії.

Відмінності соціальних умов буття різних мусульманських течій та інституцій зумовляють особливості витлумачення нових питань війни і миру. Все це актуалізує наукове дослідження як сучасних модифікацій ісламського фундаменталізму, так і змісту ісламського віровчення в основних його модифікаціях.

Останнім часом у зв'язку з розпадом СРСР спостерігається активізація ісламу в ряді республік колишнього Союзу. Після десятиліть перерви спостерігається налагодження місцевими ісламськими інституціями соціальних, економічних, культурних і релігійних відносин з мусульманськими країнами різної політичної орієнтації.

Мусульманське відродження в ряді республік СНД викликало у багатьох дослідників упевненість, що ідеї іранської ісламської революції вплинуть на дестабілізацію внутрішнього становища в цих республіках. Це також зумовило великий потік наукових досліджень проблем соціального вчення ісламу. Навіть далекі від проблем радянського ісламу західні східнознавці зацікавились проблемою мусульман колишнього СРСР.

Сказаним вище визначається актуальність досліджуваної проблеми, її наукове і практичне значення.

Історія засвідчує також те, що регіон традиційного поширення ісламу, а особливо сусідство його з країнами, де домінують інші конфесії - християнство, іудаїзм, індуїзм, має латентні чинники локальних воєн. Вони по суті тут ніколи не прибиваються. Все це актуалізує дослідження тих факторів, які зумовляють війни в ісламському світі, спричиняє агресивність ісламських країн щодо своїх інконфесійних сусідів. Заодно актуальним є пошук тих факторів і сил, які можуть запобігти розв'язанню нових військових конфліктів в ісламському регіоні.

Ступінь опрацювання теми. Філософський аналіз інтерпретації проблем війни і миру сучасною теологією знайшов місце в працях А. В. Павлова, К. А. Павлова (особливості сучасних богословських концепцій війни і миру), В. І. Лубського (генеаза проблем війни і миру

в історії теології), П. Л. Яроцького (глобальні проблеми сучасності в їх есхатологічному витлумаченні), А. М. Колодного (визначення сутності і з'ясування особливостей сучасного богослов'я миру), В. К. Тамчера (проблема війни і миру в сучасних соціальних доктринах церков) та ін.

В останні десятиріччя помітно розширились географія і тематика світового ісламознавства. Виходить у світ чимало наукових праць, присвячених сучасному мусульманському Сходу, зокрема, вивченню ролі і місця ісламу в громадському, суспільно-політичному та інтелектуальному житті тих країн, де поширений іслам. У монографіях і статтях Г. М. Керімова, А. В. Кудрявцева, А. К. Султальгалієвої, Р. М. Шарілової, Г. М. Шайдаєвої, М. А. Балаєва та ін. подана типологія різних напрямів ісламської думки за нового і новітнього часу, дається аналіз філософських, соціально-економічних і політичних концепцій, що одержали поширення в мусульманських країнах.

Важливим фактором у вдосконаленні методології дослідження сучасних східних суспільств, на нашу думку, є постановка питання про співвідношення формаційних і цивілізаційних аспектів їх розвитку. Новаторським за своєю суттю є висновок, який ми зустрічаємо в науковій літературі, зокрема в наукових працях та повідомленнях Єрасова В. О., про те, що традиційна, в тому числі і релігійна, спадщина спроможна за відповідних умов виступати на Сході в ролі потужного і відносно самостійного фактору розвитку, який за його значимістю можна зіставити навіть з економічними і політичними факторами.

Вивчення окремих питань, пов'язаних з відродженням ісламу та його роллю в соціально-політичному житті мусульманських країн, немовчуче підводило до думки про необхідність створення узагальнених наукових розробок, постановки загальнотеоретичних проблем. Без історико-філософського аналізу, а в деяких випадках і переосмислення теоретичного підходу до ісламської проблематики, подальший прогрес у цьому напрямі зустрічається з певними трудноша-

ми.

Добре відомі орієнтації до історико-філософського узагальнення і теоретизування батьків європейського ісламознавства А. Массе, У. У. Монтгомері та ін. Однак їх інтереси обмежувались переважно класичним ісламом (що певною мірою є зрозумілим), а в цілому вони всяк уникали питань зв'язку ісламу з сучасною (для того часу) політикою.

Об'єктом особливої уваги ісламознавців Г. С. Євремова, Л. М. Філімова, С. А. Кириліна, В. Н. Кисельова, Т. Т. Милославської було дослідження причин активізації у 70-80-х роках рухів соціально-політичного протесту під ісламськими гаслами "повернення до істинної релігії", "боротьби за віру" тощо. При цьому значне місце в працях дослідників зайняв аналіз "ісламської революції" 1978-1979 рр. в Ірані, виявив воєнничого фундаменталізму в ряді арабських країн, переважно у зв'язку з діяльністю організації "Братів-мусульман". На сторінках наукової літератури дається також оцінка практики повернення деяких мусульманських країн до норм традиційного ісламського права (фікх) і використання їх як альтернативи європейському світському законодавству.

Праці з проблем співвідношення ісламу і політики, ісламу і націоналізму в дослідженнях радянської доби з'явилися лише після десятиріччя формування ісламського буму в світовій політиці. Разом з тим варто відзначити великий методологічний внесок у розробку цих проблем відомих вчених-сходознавців так званої радянської доби А. Б. Борисова, Л. М. Баширова, А. В. Коровикова, З. І. Левіна, Н. Г. Прусова, Е. С. Сулімова, М. С. Капиці, А. В. Малашенка та ін., праці яких виходили в світ під час і після періоду розвитку ісламського буму в міжнародних відносинах.

Зауважимо однак, в науковій літературі питанням, що пов'язані із змістом та еволюцією соціальної доктрини ісламу, присвячені роботи багатьох дослідників. Проте в цих дослідженнях вивченню ісламської концепції війни і миру як складової частини соціальної доктрини відводиться порівняно незначне місце. Найменш

роаробленою виявилась зокрема проблематика, пов'язана з еволюцією понять джихад і газават (набїж) - центральних категорій ісламської концепції війни і миру. Проте деякий виняток у цьому становлять питання, що пов'язані із сутністю і правовими нормами джихаду.

Важливим аспектом проблеми, який потребує подальшого дослідження в рамках питань, що розглядаються, є проблема ролі і впливів міжнародних мусульманських організацій на зміцнення миру і міжнародної безпеки, а також питання прав людини в ісламі в період збройних конфліктів. Деякі аспекти цієї проблеми опрацьовані певною мірою в наукових публікаціях А. Ахмедова, К. А. Меркулова, Н. В. Жданова, А. А. Ігнатенка та ін. Проте зазначимо тут, що питання еволюції вирішення ісламом проблем війни та миру залишилися недослідженими.

Актуальність проблеми і ступінь її опрацьованості зумовлюють мету, яку ставить дисертант перед собою.

Мета та завдання дослідження. Основною метою дисертації є філософсько-соціологічне дослідження еволюції, особливостей сучасних тенденцій ісламської доктрини війни і миру.

Досягнення поставленої мети вимагало вирішення ряду завдань, а саме:

- простежити процес формування і еволюції ісламських уявлень про війну і мир;

- дослідити сутність і еволюцію вчення про "джихад", показати його відмінність від поняття "газават";

- дослідити роль та місце ісламського фактору у збройних конфліктах сучасності;

- проаналізувати діяльність міжнародних мусульманських організацій і виявити співвідношення релігійних, соціальних і політичних позицій цих організацій з питань війни і миру;

- розкрити основні принципи ісламського гуманітарного права.

Методологічна та теоритична основа дослідження. Дисертант користувався в своїй роботі з теми загально-методологічними прин-

ципами аналізу релігійних процесів і богословської спадщини - принципами об'єктивності, історизму, світоглядного і конфесійного плюралізму, вселюдськості та ін. Методологічну та теоретичну основу дисертації склали також сучасні дослідження в галузі методології гуманітарного пізнання та філософії.

Аналізуючи проблеми взаємовідношення ісламу та політики, ісламу та сучасності дисертанту прийшлося користатися методологічним потенціалом праць А. Сагадеева, А. Ахмедова, Г. М. Керимова, А. В. Кудрявцева, М. А. Балаева, В. І. Лубського, К. А. Меркулова, Д. Б. Малишева. Проте при цьому автор змушений був критично ставитися до більшої частини праць дослідників радянської доби, які несли в собі певний елемент заідеологізованості і тенденційності.

Для аналізу та розв'язання поставлених завдань прийшлося звернутися також до творчої спадщини мусульманських теологів різних епох, а також праць зарубіжних мислителів-ісламознавців. Так, для кристалізації методологічних підходів до розгляду релігії у системі факторів формування та розвитку мусульманських концепцій війни та миру важливим було вивчення праць Х. аль-Бани, Мухамеда Абдо, С. Кутба, У. У. Монтгомери, Г. фон Грінебаума, А. Массе, Г. Фергюсона, Р. Петерса.

Джерелознавчу базу дисертаційного дослідження склали Коран та Шаріат, а також праці та промови політичних лідерів мусульманських країн, які дають певну уяву про підходи політичного керівництва щодо соціально-політичних питань. В дослідженні розглядаються концепції, які висловлювалися лідерами та представниками політичної еліти таких країн, як Єгипет, Сирія, Ліван, Ірак, Іран, Пакистан та Афганістан.

Наукова новизна дослідження. Ісламську інтерпретацію війни і миру нині характеризує перехід від традиційних детермінант, пов'язаних з догматом про гріховність людства, до осучаснених містичних та етичних їх оцінок, від консервативно-фундаменталістських доктрин до мусульманської мирології з пріоритетом загальнолюдських вартостей. В дисертації обґрунтовано ряд положень,

що відзначаються науковою новизною:

- мусульманська інтерпретація проблем війни і миру побудована на коранному розумінні людського життя як дару Божого, посвягання на яке, якщо вірний є монотеїстом, рівнозначне "смертельному гріху" і "аневазі Бога-творця";

- особливістю модерністських витлумачень сучасними мусульманськими богословами питань війни і миру є насамперед спроба "вивести" Аллаха за межі факторів, що визначають наявність у світі воєн, приписавши причину коєння останніх гріховним діям самої людини, при цьому мир розглядається як воля Аллаха, дарована людям, які для добра використовують свою свободу волі;

- маючи глибокий вплив на свідомість народів арабського Сходу, іслам відіграє помітну роль у збройних конфліктах сучасності в цьому регіоні. Вплив його виражається в найрізноманітніших формах - від активного використання релігійної символіки в політичній боротьбі до безпосередньої участі релігійних організацій, а то й прихильників ісламу окремих країн чи їх союзів у відкритому військовому протиборстві;

- розглядаючи джихад як вищу форму вияву мусульманином своєї вірності Аллаху, сучасна мусульманська теологія модернізму витлумачує це вчення в напрямку застереження від фанатизму і утвердження в поміркованості, яка дозволяє для виконання обов'язку перед Всевишнім тільки таке жертвування обов'язками перед людьми, без якого просто не можна обійтися;

- якщо в минулому ідеологи ісламу у з'ясуванні проблем миру основний акцент зосереджували на їх богословських ("мир з Аллахом") і морально-есхатологічних аспектах, то в наш час він зміщений на історичний аспект миру, тобто на зовнішній мир, мир між країнами і релігіями. Своєрідною теоретичною основою такого богословствування є усвідомлення єдності роду людського і за походженням, і за призначенням;

- ісламська мирологія в наш час не дотримується традиційного паціфістського принципу пасивного захисту миру, що знаходив свій

вияв лише в молитовній співучасті в боротьбі за мир і подальшому засудженні воєн, а зорієнтована на конкретні дії, практичну участь духовенства і віруючих в широкому мусульманському анти-воєнному русі.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Одержані результати важливі для більш поглибленого і конструктивного розуміння мусульманського віровчення, зокрема соціальної концепції ісламу. Вони сприяють плюралістично-консесуальному збагаченню і продукуванню загальнозначимих моральних принципів і цінностей. Висновки і положення дисертації сприятимуть розумінню особливостей і характеру взаємних стосунків ісламу і політики, ролі і місця ісламу в сучасному світі, а також можуть бути використані при формуванні політики молодих країн, утворених після розвалу Союзу, щодо мусульманських країн, а також рухів, які керуються в своїй діяльності цими сакральними концептами ісламу.

Фактичний матеріал і теоретичне узагальнення, що міститься в дисертації, можуть бути використані в освітянській роботі, зокрема при підготовці і читанні спецкурсів із соціальної доктрини ісламу, в просвітницькій діяльності.

Впровадження наслідків дослідження. Здійснювалось не лише у формі наукових публікацій дисертанта, а й в ході навчального процесу в Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Зокрема, матеріали дисертації використовувались нами при проведенні семінарських занять з курсу релігієзнавства, а також при підготовці двох методичних розробок на допомогу студентам філософського факультету.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження викладались у виступі дисертанта на Другій республіканській конференції дослідників проблем історії Азербайджану (Баку, березень 1992р.), в наших повідомленнях на засіданнях кафедри релігієзнавства Київського університету (1992 - 1994 рр.), у публікаціях з теми дисертації.

Структура дисертації. Згідно з метою та завданнями

дослідження праця складається із вступу, трьох розділів, висновку та списку використаної літератури. Послідовність подання результатів дослідження зумовлена внутрішньою логікою розкриття теми. У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначається теоретико-методологічні принципи дослідження; його наукова новизна, теоретична і практична значимість. У першому розділі розкривається сутність і еволюція ісламської концепції війни і миру, особливості вчення про "джихад", його докорінну відмінність від поняття "газоват" тощо. Другий розділ присвячений аналізу ролі та місця ісламського фактору у військових конфліктах сучасності. У третьому розділі - аналізуються основні напрямки діяльності міжнародних мусульманських організацій з питань гарантування загального миру й безпеки. У висновку сформульовані основні підсумки дослідження.

Основний зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, виявляється ступінь опрацювання проблеми і наукова новизна роботи, виділяються положення, що виносяться на захист, розкривається практичне значення дисертації.

У першому розділі - "Релігієзнавчий аналіз мусульманських концепцій війни і миру" - розглядається ставлення мусульманських теологів до питань війни і миру, досліджуються основні стереотипи ісламу в середньовічній християнській свідомості, розкривається сутність і еволюція поняття "джихад" - центральної категорії ісламської концепції війни і миру, аналізуються специфічні особливості "ісламського гуманітарного міжнародного права".

Розглядаючи ставлення ісламських теологів до проблем війни і миру, дисертант підкреслює, що єдиного ісламського підходу до цієї проблеми нема, оскільки це ставлення багато в чому залежить від того, який суспільний лад в тій країні, де вони дотримуються, інтереси яких верств населення виражають.

Оцінюючи ситуацію в світовому співтоваристві і в "світі ісламу" як таку, що вимагає негайних перетворень в дусі Корана і

заповітів пророка Мухамеда, одні мусульманські теоретики (Юсеф-аль-Кардафі, Гамаль ад-Дін Махмуд, шейх Юсуф аль-Бадрі та ін.) виступали за шлях реформ, виключаючи при цьому терор і насильство, інші - за "священну війну з невір'ям (Сеїд Кутб, Хасан аль-Банна, Хамейні, Талегані та ін.). На думку дисертанта, при аналізі позицій ісламських діячів з питань війни і миру варто виходити з того, що іслам, на відміну від інших світових релігій, був ідеологічною основою арабського соціального ладу, а потім і мусульманської держави. Державно-правові і громадянські відносини визначались і регулювались нормами ісламу. Природньо, що і питання війни і миру вирішувались, виходячи перш за все із їхнього трактування в ісламському віровченні.

Досліджуючи західноєвропейські уявлення про іслам, дисертант підкреслює, що стереотип ісламу як релігії насильства і жорстокості склався в основному у ХІІ - ХІІІ століттях. Однак формувався він багато в чому вже на основі існуючої східнохристиянської інтерпретації мусульманського віровчення. Уявлення про іслам як про християнську ересь і про Мухамеда як про лжепророка від мрійців переходить до візантійців, а вже від них - до європейців. Варто відзначити, що сирійська і візантійська форми апологетики суттєво відрізнялись. Перша була більш стриманою, поєднувала полемічність з більш-менш коректним поданням аргументів противника. Друга була значно ідеологізованішою, відомості про віровчення мусульман якщо й наводилися, то вже у дуже спотвореному вигляді. Однак Європа знайомиться з антимусульманською апологетикою переважно в її візантійському варіанті, тоді як сирійська література, за рідкісними винятками, була європейцям відома.

Але, на думку дисертанта, було б далеким від істини заперечувати той факт, що поширення ісламу супроводжувалось багаточисельними війнами. Однак складати вину за війни, що безперервно відбувалися в історії між мусульманами і християнами, виключно на мусульман - це було б неправильно. Історія свідчить, що обидві сторони однаковою мірою винні в цьому, а причини винячення війн

зовсім не зв'язані із специфікою віросповідань, які притаманні тим чи іншим народам. В основі виникнення війн - соціально-економічні і політичні причини, котрі в умовах панування релігії часто набували відповідного забарвлення.

Ставлення ісламу до війни і миру виражене в ученні "джихад".

В роботі детально аналізується концепція "джихад", при цьому дисертант надає особливої уваги історичному походженню і юридичному тлумаченню цього поняття. Відзначається, що "джихад" - це трансформований звичай набігів, що здійснювались кочовими арабами в доісламські часи. Після відходу Мухамеда в Медину із його послідовників почали брати участь у набігах. Можливо, саме для того, щоб спонукати релігійні громади приєднатись до них, в Корані говориться про "війну на шляху Аллаха": "І змагайтесь на шляху Аллаха, і знайте, що Аллах - той, що чує і той, що знає"(2,245).

За ранніх років свого існування "джихад" був не зв'язаний із мусульманським союзом. В країнах за межами Аравії, куди араби вторгались вперше, вони сприймали більшість населення за монотеїстів. Метою "джихаду" в такому випадку ставало не направлення місцевих жителів до ісламу, а підкорення їх мусульманським порядкам за своєю покровительством. Таким чином, "джихад" приводив до військової експансії, але не до прямого навернення до ісламу. Разом з тим в суспільстві, де політика чітко не відмежована від релігії, політичні цілі завжди уявляються релігійними, внаслідок чого тут будь-яка війна є релігійною. Але при всьому тому родовий термін "джихад" означає зовсім не війну (хоча саме в цьому значенні він зберігся в свідомості більшості людей), а старанність, напруту зусиль. "Джихадом" можна назвати дії і військового, зовсім не військового характеру. В ісламі є такі поняття, як "джихад серця" - його трактують як боротьбу з власними недоліками; джихад мови - повеління доброго і заборона поганого "джихад руки" - засоби, що застосовуються до аличинців, "джихад меча" - боротьба за утвердження ісламу".

Однак військові аспекти вчення "джихад" знайшли найбільш

яскраве вираження в політичному житті мусульманського світу. Всі великі військові кампанії, починаючи з об'єднання аравійських племен, здійснювалися під лозунгом "джихад".

Торкаючись змісту коранічних текстів про "джихад", дослідник підкреслює, що він вельми рішучий і часто суперечливий. Коран, з одного боку радить наvertати людей до ісламу "добрими настановами": "Клич на шлях Господа, а мудрістю і добрим напуттям і сперечайся з ними тим, що краше!"(16,126).

З цього аяту робиться висновок про мирний характер ісламу.

Після хіджри, коли мусульманська община стала зазнавати нападок з боку мекканців, мусульманам був дана дозволи вести війну з невірними: "Дозволено тим, а якими борються, за те, що вони зобиджені... Воістину. Аллах може допомогти їм, - тим, котрі вигнані зі своїх помешкань без права, хіба лише за те, що вони казали: "Господь наш Аллах" (22,40-41). Причому у всіх сурах і аятах війна ця вважалась за оборону. Так а'явився в ісламі "джихад меча", який пізніше був роз'яснений у працях з фікху (мусульманське право) як ведення війни з невірними. Такою є еволюція поняття "джихад" в первинному ісламі, коли відбувалося об'єднання аравійських племен.

Коли ж перші общини аравійців, що прийняли нову віру, починають після смерті її засновника завоювати нові території, джихад стає прапором завоювань, основною причиною експансії яких були не релігійні, цілком матеріальні землі цілі.

Таким чином, як зазначає автор, джихад може застосовуватись як для збройної боротьби проти соціального гноблення, так і для обґрунтування оборонних або загарбницьких воєн.

На думку дисертанта, виключно важливе практичне і теоретичне значення має розмежування понять "джихад" і "газават". Деякі мусульманські народи змішують поняття "джихад" і газават", що частково може бути пояснено близькістю цих понять, а частково тією обставиною, що в той час, як джихад може здійснюватись тільки державою з ініціативи імама, а газават, який виникає на ґрунті

прикордонних сутичок, може вестись главою роду або невеликого племені, ці особи, що стояли на чолі будь-якого племені, прагнули повернути до себе якомога більше прихильників посилення на те, що газават і джихад - це одне і те ж.

Подібна обставина мала місце, наприклад, на Північному Кавказі за Шаміла, який навіть оголосив себе імамом.

За шариатом же, як відзначає дисертант, титул імама є спадковим, й імам повинен походити із роду Мухамеда, або, в крайньому випадку, з роду арабського племені корейшів, до якого належав Мухамед. Але ні в якому разі ніхто не мав права оголошувати себе імамом, тим більше, що на чолі всіх мусульман мала стояти одна людина, а існування кількох імамів одночасно закон не дозволяє.

По-друге, джихад і газават різняться між собою тим, що коли мета джихату, за шариатом, чисто релігійна і полягає в поширенні ісламу серед невірних, то метою газавату є надбання матеріальних вигод.

Серед мусульманських правознавців, як підкреслює дослідник, існують різні підходи до розуміння "джихаду". Відмінності в поглядах стосуються переважно питань про те, чи є джихад одним із "стовпів віри". Однак всі школи мусульманської юриспруденції згодні з тим, що при джихаді не можна вбивати жінок, дітей, якщо ті не воюють проти мусульман.

З джихатом пов'язане і поняття аману - тимчасового покровительства немусульманам, що забезпечує недоторканість їх життя, свободи і майна. Аман надається на термін не більше одного року, хоча деякі школи (шафіїти) вважають, що цей термін не повинен перевищувати чотирьох місяців. Аман втрачає силу після повернення немусульманина на ворожу землю, коли мине обумовлений термін.

Всі ці правила, що являють собою концепції "джихаду", іменуються ними в країнах ісламу "мусульманським міжнародним правом".

Міжнародні відносини, у відповідності з концепцією ісламського права, поділяються на декілька сфер. При цьому найбільшу увагу дисертант приділяє проблемі регулювання відносин мусуль-

манських країн із сусідніми державами. В основу класифікації покладеної поділ світу на різні групи країн:

1. Дар аль - іслам - країни з ісламською формою правління;
2. Дар аль - харб - Світ війни;
3. Дар аль - Агд - світ договору.

Щодо юридичної рівності між мусульманськими і немусульманськими державами, то розв'язується воно на основі лише однієї умови - визнання сторонами принципу єдинобожжя.

Особливе місце у правовому регулюванні міжнародних відносин в ісламі займають договори і угоди. Виділяються декілька видів договорів:

- а) договір про сусідство;
- б) договір про надання статусу безпеки,
- в) договір про мир.

Розглядаючи мусульманське правове регулювання міжнародних відносин, дослідник особливої уваги надає гуманітарним аспектам ісламського міжнародного права в період збройних конфліктів.

Відзначається, що аналіз ісламської концепції міжнародного гуманітарного права передбачає перш за все історичний підхід, накладений на політико-правову практику сучасності. Виходячи з цих прикладів, були сформульовані основоположні принципи гуманітарного права в період збройних конфліктів. Вони зводяться до наступного:

- 1) заборона застосування крайніх заходів, віроломства;
- 2) заборона невинуватих руйнувань, особливо знищення посівів;
- 3) необхідність проводити розрізнення між цивільними особами і військовими;
- 4) заборона чинити насильство над пораненими;
- 5) заборона використання токсичної зброї і т. д.

Однак, на думку дисертанта, сучасна практика воєнних дій між мусульманськими країнами, на жаль, далека від проголошених принципів ісламського гуманізму. Так, насильство над пораненими і

цивільним населенням відбувалось на взаємній основі під час ліванської кризи. З обох сторін (християн і мусульман) під час громадянської війни в Лівані були зафіксовані звірства щодо мирного населення. У цілму рівень втрат серед цивільного населення під час ліванської кризи склав 90-95 відсотків. В ході ірано-іракської війни постраждало понад 1 млн. чоловік. Широко застосовувались бомбові удари по желих кварталах. Важко підрахувати всі порушення міжнародного гуманітарного права під час іракської окупації Кувейту. Протягом лише чотирьох годин агресії було розграбовано майна на суму 11 млрд. доларів. Загальний матеріальний збиток, нанесений Кувейту, оцінюється експертами в 100 млрд. доларів.

Ірак здійснив також акти економічного терору. Було підпалено близько 600 нафтових свердловин. Великий збиток був нанесений оточуючому середовищу в акваторії Перського затоки, куди було вилено 11 млн. барелів нафти.

Акти вандалізму мали місце щодо палестинців у період "чорного вересня" 1970 року в Іорданії, коли іорданські танки громили палестинські табори. За роки афганської війни зафіксовані були багаточисленні випадки нехтування нормами гуманітарного права з боку озброєної опозиції.

Другий розділ - "Роль і місце ісламського фактору у збройних конфліктах сучасності" - присвячений дальшому розкриття цієї проблеми череа аналіз впливу релігійного фактору у збройних конфліктах сучасності.

Перш за все дисертант досліджує регіон Близького і Середнього Сходу, який частіше, ніж інші, потрапляє в поле зору світової громадськості, локальних і регіональних конфліктів, наслідки яких аачіпають все світове співтовариство.

Мова йде перш за все про арабо-ізраельський, ліванський, афганський, ірано-іракський, ірако-кувейтський конфлікти.

На думку дисертанта, жоден із конфліктів, що відбуваються в цьому регіоні, не може бути віднесеним до категорії релігійних

війн, хоча підгрунття і забарвлення більшості з них є релігійними.

Так, ірано-іракський конфлікт супроводжувався гучною пропагандистською кампанією з метою розпалювання взаємної релігійної ворожнечі: іракська сторона зображувала себе жертвою "шіїтського фанатизму", іранська - засипала прокляттями бааситської режим супротивника як такої, що ворожий духу ісламської революції.

Ісламський елемент стає складовою частиною традиційно світського арабо-ізраїльського конфлікту. В Лівані супротивні сторони раз ураз розділяються за релігійною ознакою, мусульманські фундаменталісти прагнуть досягти максимальної вигоди із цього конфлікту для реалізації своїх планів щодо введення приписів ісламу в якості норм сучасного громадсько-політичного життя.

Велика кількість інших конфліктів в Азії і Африці свідчить про те, що релігія володіє тут могутніми можливостями для впливу на громадську свідомість, а відчуття приналежності до релігійної спільноти переважає над почуттям національної солідарності в межах єдиної держави.

Щодо палестино-ізраїльського конфлікту відзначається, що протягом всієї історії цього конфлікту мусульманські діячі брали активну участь в боротьбі проти сіоністського проникнення в Палестину. Найбільшу активність в цьому плані виявила Асоціація "Братів-мусульман", яка розглядала конфлікт арабів з Ізраїлем виключно в релігійному плані. Ця організація перетворила іслам із пасивного філософствування в ідеологію активної дії.

Крім "Братів-мусульман", на окупованих територіях діє велика кількість релігійних угруповань і організацій. Це ті, що відколотись від "Братів-мусульман" - "Партія ісламського визволення", "Ісламський джихад", "Батьківщина священної війни", а також "Рух ісламського опору", або ХАМАС.

Аналіз діяльності цих організацій на окупованих територіях показує, що в цілому ісламський рух в даному регіоні не має єдиної, визнаної всіма організаціями, програми. Однак у всіх угруповань, що беруть участь в конфлікті, багато спільних рис, котрі

дозволяють розглядати їх дії не як роаріанені, випадкові акції, а як цілеспрямованої політико-релігійної рух, що протистоїть властям Ізраїлю як компонент палестинно-ізраїльського конфлікту.

Врахування ісламського фактору спонукає також керівників світської організації ООП частіше, ніж у 60-70-і роки, звертатися у своїх виступах до ісламської символіки. Подібна лінія обумовлена і прагненням розширити часову базу організації, і намірами заручитися політикою, військовою, фінансовою, моральною підтримкою впливових релігійних центрів. Враховує лідер ООП і зростання симпатій до мусульманських організацій в самій ООП.

Торкаючись конфлікту в Лівані, дослідник підкреслює, що цей конфлікт - один із найбільш затяжних і кровопролитних на Близькому Сході, де релігійний фактор відіграє важливу роль. Навіть в Лівані борються між собою проіранські, проіракські, палестинські, проєгипетські та інші угруповання. Прихильники ООП борються проти своїх супротивників, проізраїльські сили відбивають атаки воєнничих мусульман і християн-"патріотів". Громадянська війна перетворила цю країну в регіон, де різні угруповання, об'єднані за релігійною ознакою, борються або об'єднуються з волі своїх лідерів, які маніпулюють факторами конфесійної ворожнечі.

Процеси, що відбуваються сьогодні в Лівані, свідчать про те, що обидві сторони в цьому конфлікті вичерпали свої можливості. Як і в іншому, більш крупномасштабному ірано-іракському конфлікті. Шлях до миру в Лівані, на думку дисертанта, полягає не в можливості відтворити у будь-якому вигляді конфесійну систему, а у визнанні воюючими сторонами нових умов, у відмові від спроб установити пріоритет будь-якої релігійної общини, ізолювати Ліван від загальноарабського сім'ї, а якою ліванські араби, поза ав'язком з релігійною приналежністю, пов'язані кровним братерством.

Стосовно ірано-іракської війни, то вона виникла формально через прикордонну суперечку навколо Шат-Ель-Араба і ряду контрольованих Іраном островів. Боротьба велась між двома країнами, що розвиваються, кожна з яких збройним шляхом намагалась відстояти

своє право на панування в регіоні. Не останню роль зіграно і традиційне арабо-перське суперництво. В релігійно-пропагандистському плані воно старанно обігрувалось кожною із ворогуючих країн. У Тегерані цю війну возвели в ранг "джихаду", хоча в ній одні мусульмани убивали інших, і, по суті, лилась кров єдиновірців. В Багдаді її називали "Касідієм" - за аналогією з вирішальною битвою, в якій хамір Омар у 635 р. під містечком Кадісія розбив перське військо, проклавши тим самим шлях ісламу в Месопотамію й Іран. Сбидні ворогуючі сторони намагались виправдати війну положенням ісламу про те, що війну дозволено, якщо життя людей в небезпеці. У цій війні, без сумніву, переплелись як зовнішні і релігійні, так і внутрішні вектори сил. Не в останню чергу війна постала як результат зіткнення націоналістичних та ідеологічних мотивів. Ісламський фактор надав усім цим протиріччям особливої гостроти. Серед інших складових сил суперництво на національному та релігійному ґрунті має, можливо, найбільш довготривалий характер. Емоційній екстремізм шіїтського зраака, вся суміш інтриг, націоналізму і релігійної ворожнечі створили настільки кризову ситуацію, що вона призвела до війни. Ірано-іракська війна надала релігійним протиріччям, які склались історично, політичну загостреність, перенісши їх у сферу міждержавних відносин.

Однак було б далеко від істини, якби ми розглядали цю війну лише як суперечку між сунітами і шіїтами, хоча пропагандисти цілого ряду країн охоче удавалися до подібного прийому. Дійсно, і релігія, і націоналізм стали для обох режимів додатковою зброєю. Разом із тим за пропагандистськими настановами з використанням релігійної аргументації стояли цілковито конкретні земні цілі, які легко проглядалися при аналізі позиції сторін у конфлікті.

При розгляді конфлікту в Афганістані зазначається, що афганське суспільство раніше не вважалося особливо релігійним. Незважаючи на те, що більшість населення складали мусульмани, відданість народності, племені, клану завжди була дуже великою.

Однак події квітня 1978 р., внаслідок яких до влади прийшла

Народно-демократична партія Афганістану (НДПА), введення колишніх військ СРСР, перші посліпні дії, НДПА, спрямовані на відміну релігії, репресії проти слуготелів культу привели до вибуху обурення значної частини населення. НДПА не ауміла зробити іслам своїм союзником, вона відмовула вбк релігійну зброю, вважаючи її застарілою. Але її підняли й успішно привели в дію духовні діячі, котрі раніше не відігравали особливо помітної ролі в афганському суспільстві.

З розвитком афганського конфлікту посилилася боротьба арабських мусульманських угруповань за вплив у середовищі опозиціонерів. Особливо вирізнялись своєю активністю "ваххабіти" а Саудовської Аравії, а також десять багаточисельний прешарок "братів-мусульман", котрі були зацікавлені в обмеженні іранського впливу на афганські події. Дійсно, Іран використовував шиїтське населення Афганістану як провідників свого впливу в цьому регіоні. Але слід зазначити, що коли порівнювати дії Ірану в Лівані та в Афганістані, то щодо останнього Іран проводив стриману й обережну політику. Це пояснюється тим, що в напівконфесійному Лівані легко проводити експерименти щодо створення Ісламської республіки, ніж у сусідньому Афганістані, котрий є переважно суннітським і, найважливіше, знаходився в полі зору могутнього північного сусіда, а яким Іран вимушеної був рахуватися.

Аналіз афганського конфлікту свідчить про те, що нехтування почуттями віруючих у мусульманській країні, не продумана політика, спрямована на те, щоб відсунути релігію на другий план, в ім'я ідеалу, яким би благородним він не був, приводять до трагічних наслідків.

Афганський конфлікт свідчить ще й про те, що навіть освічена еліта для досягнення своїх політичних цілей охоче звертається до релігії.

У третьому розділі - "Вплив ісламу на проблеми миру й міжнародної безпеки" - досліджується філософія миру в історії суспільно-політичної думки, розглядається проблема забезпечення міцного

миру й зміцнення міжнародної безпеки, аналізуються основні напрями діяльності міжнародних мусульманських організацій з питань забезпечення загального миру й безпеки.

Зазначається, що протягом усієї історії людства вісім відсотків мирного часу припадає на відносно мирний період, а протягом іншого часу люди вели між собою великі й малі битви, які забрали три з половиною мільярди життів. І коли до кінця століття це були локальні війни, тобто обмежені за територією та кількістю держав-учасників, то ХХ століття породив новий тип збройного протистояння - світові війни, в яких брали участь десятки країн і десятки мільйонів людей.

Природно, що людство не могло залишатися байдужим до постійного вдосконалення зброї з метою знищення. Дійсно, третя світова війна загрожує бути незрівняно руйнівнішою порівняно зі всіма попередніми. Вона, за своєю суттю, буде означати припинення існування людства як біологічного виду. Маштаб і характер загрози настільки драматичні, що необхідність зміцнення й розширення міжнародної безпеки, котрі допомогли б зупинити гонку ядерних озброєнь, знайти вихід із конфронтації, послабити напругу на глобальному й регіональному рівнях. Це стосується всієї земної кулі, а особливо такої важливої її частини, як Азія, Близький та Середній Схід.

На цьому континенті планети, де мешкає дві третини всього людства, де сходяться й переплітаються інтереси багатьох держав світу, не зменшується напруга, не гаснуть старі й виникають нові вогнища військової небезпеки. І це становище посилюється, на думку дисертанта, ще й тим, що спостерігається неконтрольоване розповсюдження хімічної зброї у всьому близькосхідному регіоні, відносна доступність її виготовлення, простота у використанні та безсумнівна смертоносна ефективність. Усе це свідчить про те, що проблема гарантування миру й безпеки в регіоні поставлена не менш гостро й болісно, ніж у Європі.

Зазначається, що головну увагу країни регіону, який розглядається фіксують перш за все на захисті від зовнішньої загрози,

пов'язаної з небезпекою виникнення воєн та застосування насильства, що завдає втрат інтересам розвитку й добробуту суспільства. Повсюдно внутрішня безпека взаємопов'язана з регіональною та міжнародною та навпаки, таким є особливий становище в багатьох країнах Азії, Близького та Середнього Сходу.

Проблема гарантування безпеки в регіоні виявилася однією з головних спонукальних причин до створення Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ).

У роботі детально аналізується діяльність цієї регіональної організації, яка об'єднала шість монархічних країн: Саудівську Аравію, Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати.

Зазначається, що система колективної безпеки, яку уособлює РСАДПЗ, поєднує в собі розробку заходів щодо гарантування безпеки на національному та регіональному рівнях. Разом з тим РСАДПЗ не висунула всеохоплюючої концепції гарантування безпеки, нею не були чітко сформульовані основні принципи, на яких повинне базуватися розв'язання даної проблеми. Ця організація, на думку дослідника, не змогла стати повною мірою важливим інструментом у спільних діях при розв'язанні регіональних проблем в умовах ускладнення обставин в арабському світі.

Незважаючи на достатньо високий рівень зовнішньої політики країн-членів РСАДПЗ, Рада виявила свою повну безпорадність в умовах, коли один із її членів - Кувейт - був окупований Іраком.

Великої уваги питанням гарантування миру й безпеки надають міжнародні мусульманські організації. Це пояснюється перш за все тим, що ісламська догматика, традиції та звичаї, як уже зазначалось, виявились дуже змішаними як із формою, так і з самим змістом різними внутрішньо й зовнішньо політичних акцій мусульманських країн.

Найбільшу активність щодо цього виявила Ліга ісламського світу (ЛІС). Досягненню всезагального миру, на думку ідеологів ЛІС, сприяє підписання угод про ненапад, пактів про колективну безпеку та їх суворе дотримання. Укладання угод - це природний

засіб для встановлення мирних міждержавних взаємовідносин і відвернення воєнних конфліктів. Вважаючи, що мир можна зберегти навіть тоді, коли він знаходиться в небезпеці, ідеологи ЛІС вбачають можливість відвернення воєнної загрози в розширенні міжнародного арбітражу й дипломатії примирення.

За трактуванням ЛІС, "Ісламська концепція безпеки" не виключає, однак, можливості ведення воєн проти порушників угод про мир, проти агресорів та гнобителів.

Прагнення народів мусульманських країн до активної участі в антивоєнному русі знаходить своєрідне відображення у виступах як релігійних, так і політичних діячів ісламських країн на різних міжнародних форумах. Так, наприклад, питання щодо забезпечення всезагального миру й стабільності фігурувало з середини 70-х років у порядку денному кожної конференції міністрів закордонних справ країн-членів Організації ісламської конференції (ОІК).

Міжнародні мусульманські організації в цілому виступають на підтримку миру між країнами, що розвиваються, й розвинутими країнами.

Однак, як зазначається в дослідженні, в документах міжнародних мусульманських організацій поряд із закликами до миру й засудження воєн міститься обґрунтування з точки зору ісламу законності воєн проти агресорів, які вторглися в межі тієї чи іншої країни, а також превентивних воєн з метою відвернення можливої агресії та порушення національного суверенітету незалежної держави.

Важливе місце при визначенні мусульманськими країнами свого становлення до проблем миру та розроблення зайняло питання про об'єднання збройних сил цих країн і створення нами в межах руху "Ісламської солідарності" міжнародної оборонної організації.

Неабиякий внесок до справи зміцнення миру й стабільності зробили й мусульманські організації СРСР, а ними суверенних держав.

Розділ закінчується висновком про те, що фантастичні досяг-

нення науково-технічного прогресу, врахувавши зміни способу життя народів поєднується з різними небезпеками й проблемами, які викликають глибоку тривогу й стурбованість землі. Особливо велику небезпеку таїть у собі загроза ядерної катастрофи. Понад чотири десятиліття прогресивні сили планети, всі, кому дорогий мир, докладають величезних зусиль для усунення цієї небезпеки. Мусульман щодо цього не складають винятку. Вони все глибше просямалються розумінням першочергової значимості для долі всього людства завдань відвернення загрози ядерної катастрофи.

Прагнення народів мусульманських країн до активної участі в антивоєнному русі анаходить своєрідне відображення в ісламських проповіді, у виступах релігійних діячів на різних міжнародних форумах, у діяльності міжнародних ісламських організацій.

Враховуючи властиві для ісламу величезні мобілізуючі можливості, можна зробити висновок, що за відомих умов релігійний фактор здатний не просто відігравати певну роль при розв'язанні проблем безпеки й миру, але й виступати в якості однієї з важливих основ антивоєнного руху мусульманських народів.

У висновках подаються основні підсумки проведеного дослідження.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в наступних працях:

1. Іслам. Ю. А. Калінін, В. І. Лубський, І. Г. Арауманов та ін. - Київ, 1991. - 21,3 д. а. (0,3 д. а. листам автора).
2. Географія релігій. Іслам. Ю. А. Калінін, В. І. Лубський, І. Г. Арауманов та ін. - Київ, 1992. - 2,6 д. а. (0,2 д. а. листам автора).
3. І. Г. Арауманов. Вопросы войны и мира в Коране. - Баку, 1992. - 0,2 д. а.
4. В. І. Лубський, І. Г. Арауманов. Историко-философський аналіз мусульманських концепцій "джихад" // Вісник Київського університету. Серія: Філософія, політологія, соціологія. - Київ, 1993. - 0,5 д. а.

Arzumanov I.G. Evolution of the War and Peace Problems in the Social Doctrine of Islam. The dissertation for the degree of Candidate of Philosophy Speciality is 09.00.06 - theory and history of religion, Free-thinking and atheism. Kiev Philosophy Institute of Ukraine National Academy of Sciences. Kiev, 1995.

It is the manuscript that is defended. The dissertation contains the detailed analysis of Islam's attitude to the war and peace problems expressed in the doctrine "jihad", it is shown its difference from the concept "gazavat". It is determined the high-principled connection availability of the concept "jihad" with its Coran interpretation. It is shown a role and importance of Islam factor in the modern armed conflicts. Special attention is paid to the Near and Middle East because this region more-often than the other gets to the world public attention, field of action of the local and regional conflicts.

Арауманов Иман Гумет-оглы. Эволюция проблем войны и мира в исламе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности - 09.00.06 - теория и история религии, свободомыслия и атеизма. Институт философии Национальной Академии наук Украины. Киев 1995 г.

Защищается рукопись. Диссертация содержит обстоятельный анализ отношения ислама к проблемам войны и мира выраженное в учении "джихад", показывается его отличие от понятия "газават". Установлено наличие идейной связи понятия джихад с коранической его трактовкой. Показывается роль и значение исламского фактора в вооруженных конфликтах современности. Особое внимание уделяется региону Ближнего и Среднего Востока, так как этот регион чаще чем другие попадает в поле зрения мировой общественности в арену локальных и региональных конфликтов.

Ключові слова: війна, мир, фундаменталізм, джихад, ісламський фактор, ісламське право, газават.

Підписано до друку 15.05.1995р. Об. 1, 2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 153. Безилатно.
ЛОД УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB 32.432